

भटक्या विमुक्त जाती जमाती : स्वरूप आणि व्याप्ती

केशरचंद नारायण राठोड

एम.ए.,नेट, पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थी (मराठी विभाग)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद 431004

सारांश:

भटक्या विमुक्त जाती जमाती: स्वरूप आणि व्याप्ती या संशोधन लेखात संशोधकाने स्वरूप आणि व्याप्ती मांडत असताना थोडक्यात भटक्या-विमुक्तांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, संस्कृती, देशाच्या जडणघडणीमध्ये त्यांनी दिलेले योगदान, बोलीभाषा आणि सांकेतिक भाषा, इत्यादी घटकांवर भर देउन संदर्भासहित अभ्यासपूर्ण मांडणी केलेली आहे.

बीज शब्द: भटक्या विमुक्त जाती, जमाती, बोलीभाषा, सांकेतिक भाषा, अवर्ण.

प्रस्तावना :

संपूर्ण विश्व जसा अनेक धर्मांनी बनलेला आहे. तसाच भारतीय समाज हा अनेक जाती-धर्मांच्या गटांमध्ये विभागला गेलेला आहे. भारतात प्राचीन काळापासून धर्मांच्या अधिपत्याखाली जाती-जमाती काम करत आलेल्या आहेत. ती परंपरा किंवा धर्माचा पगडा आजही तसाच आहे याचा अर्थ आपल्या लक्षात येईल की सर्वश्रेष्ठ स्थान हे धर्माला दिल्या गेलं आहे! परंतु धर्मांच्या नंतर जर आपण विचार केला तर समाज हा जाती-जमातींमध्ये विखुरला गेलेला आहे आणि त्याला स्वातंत्र्यानंतर घटनेनेही मान्यता दिली आहे. परंतु घटना मानवप्राणी म्हणून सर्वांना समान मानते. हे खरे असले तरी वास्तविकता काही वेगळी आहे. भारतात 'जात नाही ती जात' या म्हणीप्रमाणे प्रत्येक जातीतील लोक आपली जात इतरांच्या जातीपेक्षा श्रेष्ठ मानतात. त्यामुळे या देशात जातीअंतर्गत समानतेची, बंधुभावाची किंवा एकात्मतेची भावना निर्माण होऊ शकलेली नाही. पुढे हीच समाजरचना केवळ वर्ण जातीच्या उतरंडीपुरतीच मर्यादित राहिली नाही, तर वर्ण, धर्म आणि जातीच्या तथाकथित प्रतिष्ठेवर ठरल्या गेली त्यामुळे या देशातील माणसाची ओळख ही प्रदेश किंवा कामावरून होण्याऐवजी ती जाती आणि धर्मावरून होऊ लागली. ती अद्यापही बदललेली नाही!

भारतामध्ये गावगाडा हा बारा बलुतेदार आणि अठरा अलुतेदारांवर गाव प्रमुखाच्या नियंत्रणाखाली पिढ्यान्पिढ्या जगत राहिला. ही झाली वर्ण व्यवस्थेतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्रांची गावगाड्यातील जीवन पद्धती. पण गावगाडाच्या परिघाबाहेर जगणाऱ्या आणखी काही जमातींचे जग वेगळे आहे ते म्हणजे भटके-विमुक्त! निसर्गाला देवता मानून रानोरान भटकणाऱ्या या जमातींना आधुनिक काळात "पालघरचे जग म्हणून ओळखल्या गेलं. ज्या जमातींनी देशाच्या बांधणीसाठी सर्वात मोठे योगदान दिलेले आहे, त्या जमातीला मात्र गावगाड्यात कधीही स्थान मिळाले नाही. ही शोकांतिकाच म्हणावी लागेल! या जमातीने या देशासाठी, देश निर्मितीसाठी कोणते योगदान दिले त्यांचे स्वरूप आणि व्याप्ती पुढीलप्रमाणे पाहू.

भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे स्वरूप :

प्राचीन काळापासून मानवी जीवनात घराला किती महत्त्व आहे हे मानवाच्या विकासाच्या वेगवेगळ्या अवस्थेने आपल्याला इतिहासात दाखवून दिले आहे. अन्न आणि निवारा करिता अश्मयुगीन मानवाने आपली सततची भटकंती कुठेतरी थांबावी आणि जीवन जगता यावे यासाठी वर्षानुवर्षे प्रयत्न केलेले आपल्याला दिसून येते. 'माझं घर, माझं गाव' यांचा आनंद वेगळाच असतो. याची प्रचिती त्याला तेव्हाच आलेली असावी! म्हणून मानवाच्या विकासाच्या अवस्थेनुसार गावगाडा तयार झाला. त्रि. ना. अंत्रे यांनी 'गावगाडा' या पुस्तकात 1915 साली भारतातील गावगाड्याची समाजरचना विस्ताराने सांगितली आहे. पण या गावगाड्याच्या परिघाबाहेर सुद्धा काही लोकं जीवन जगत होती. ज्यांना 'स्वतःचं ना घर होतं, ना गाव.' गावगाडाच्या

जातीप्रमाणे थोडाफार का असेना असा आनंद किंवा अभिमान या जातींना गावगाड्यात कधीच उपभोगता आला नाही, अशा जमाती म्हणजे भटके-विमुक्त!

भारतात वर्णव्यवस्थेच्या बाहेर वर्षानुवर्षे या जमाती सतत भटकंती करत गावापासून दूर राहूनही इतर जमातीपेक्षा आपल्या चालीरिती व रूढी परंपरा स्वतंत्र, वेगळ्या आणि तितक्याच तटस्थपणे आपली उपजीविका करीत स्वतःचे वेगळे अस्तित्व आजही टिकवून जगत आहे. निसर्गालाच आपला देव मानत पाण्याचा आणि राहण्याजोगा आसरा मिळेल त्या ठिकाणी राहून आपलं जीवन सांस्कृतिक परिवेशात जगत आलेल्या आहेत. पण “ई. स. पूर्व 1500 वर्षांच्या सुमारास आर्य भारतात आले. आर्य भारतात येण्यापूर्वी भारतात सिंधू नदीच्या खोऱ्यात मोहेंजोदडो व हडप्पा संस्कृती अस्तित्वात होती आणि त्या ठिकाणी द्रविड वंशाचे लोक राहत होते.”^१ त्यांचे जीवन हे पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून होते, हा इतिहास आहे परंतु या एतद्देशीय द्रविड लोकाकडे कुठलीही साधन किंवा मनुष्यबळ नसल्यामुळे आर्यांनी आगमनावेळी अतिक्रमण करून त्याचा पराभव केला. शेवटी खचलेल्या मनोवस्थेमुळे ते रानावनात, डोंगरदऱ्यात, कडेकपारी आर्यांना शरण न जाता जीवन जगत राहिले. त्यांनी कधी आपला स्वाभिमान गहाण ठेवला नाही. पण काही अंशी त्यांच्यात गुन्हेगारी प्रवृत्ती निर्माण झाली. तीच अवस्था मध्ययुगात आणि ब्रिटिशांच्या काळात त्यांची झाली आणि तिथेही ब्रिटिशांना शरण न गेल्यामुळे सतराव्या शतकापासून ब्रिटिशांना विरोध करत असलेल्या या लोकांना ब्रिटिशांनी 1871 साली गुन्हेगार, चोर, भामटे म्हणून घोषित केले. ते भामटे, चोर, गुन्हेगार म्हणजे आजचे भटके-विमुक्त होय. भारताला स्वातंत्र्य मिळून पंचाहत्तर वर्षे झाली पण आजही या जमातीच्या पाठीमागचा गुन्हेगारीचा कलंक पुसला गेला नाही. तरीही दैनंदिन जीवन जगताना या "जमातींनी आपली संस्कृती वैविध्यपूर्ण जोपासलेली आहे. काही चांगल्या प्रथा बाळगले अपेक्षित आहे. परंतु निरक्षरतेमुळे आजही अनेक अनपेक्षित असणाऱ्या वाईट प्रथा देखील या समाजात कायम आहे.”^२

रानोमाळ भटकंती करून गावगाडाच्या दयेवर जगणाऱ्या या जमातींना कधीच संघटित होता आले नाही. पण अलीकडच्या काळामध्ये या लोकांच्या शिक्षणात काही अंशी वाढ झाली. आणि हळूहळू त्यांना आपल्या वाट्याला आलेल्या परिस्थितीची जाणीव व्हायला लागली. नंतर 1980 पासून या भटक्या विमुक्त जातीतील लोकांनी आपल्या आयुष्याची लक्ते साहित्याच्या, आत्मकथनाच्या माध्यमातून वेशीवर टांगली, तेव्हा कुठेतरी सरकारला इतर समाजाला त्यांच्या व्यथा, वेदना कळायला लागल्या. वर्ण व्यवस्थेच्या गळचेपी मध्ये आणि ब्रिटिशांच्या अन्यायामुळे त्यांची अवस्था ‘मुकी धरली, हाक ना बोंब’ सारखी झाल्यामुळे त्यांनाही स्वतःच्या हक्काची अस्तित्वाची जाणीव कधीच झाली नाही. आता कुठे तरी यातल्या काही जमातींना स्थिरत्व प्राप्त झालेलं आहे. पण बेरोजगारीमुळे पुन्हा ‘जैसे थे’ ची वेळ त्यांच्यावर आहे. स्वतंत्र भारतामध्ये अजूनही या भटक्या-विमुक्तांची जनगणना केली जात नाही. त्यांची ताकद लोकांना कळेल म्हणून सरकारने "ठेवले अनंते तैसेची रहावे" असा दृष्टीकोन तयार करून या जमातींना असेच जगण्यास भाग पाडत आहे.

विविध शब्दकोशात आणि विद्वानांनी भटक्या-विमुक्त संदर्भात खालील मते मांडलेली आहे;

भटक्या जमातींना इंग्रजीत 'Nomadic tribes', तर विमुक्त जमाती साठी 'Denotified tribes' म्हणतात. नवीनत डिक्शनरी मध्ये भटक्यांना 'Nomad' हा पर्यायी इंग्रजी शब्द आहे. Nomad हा शब्द 'Nemo' या ग्रीक शब्दापासून बनला असून त्याचा अर्थ पशुपालक असा होतो. Oxford, Cambridge या डिक्शनरी मध्ये भटक्या या शब्दाचा अर्थ विस्तारितपणे दिलेला आहे. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भटक्या-विमुक्तांना 'Aboriginal tribes' म्हणजे भारतभूमीचे मुळ भूमिपुत्र असे गौरवाने संबोधतात. श्री. ना. अत्रे भटक्यांना 'फिरस्ते' या शब्दाने संबोधतात इ. अनेक ग्रंथांमध्ये 'भटके' या शब्दाचे अर्थ दिलेले आहेत. भटक्या विमुक्तांच्या अभ्यासक आणि विद्वानांनी केलेल्या व्याख्या :

मराठी विश्वकोश, "उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाट्यास आलेल्या, व्यवसायानिमित्त अगर उदरनिर्वाहाच्या शोधात भटकत राहणाऱ्या लोकांना भटके म्हणतात"^३

शंकरराव खरात यांच्या मते, "ज्यांना स्वतःचे गाव नाही. राहायला घर नाही. कसण्यासाठी शेती नाही. कायम उत्पन्नाची साधने नाहीत. पोट भरण्यासाठी सतत गावोगाव भटकणाऱ्या, भिक्षेवर जगणाऱ्या विविध जातीच्या नावाने जीवन जगणाऱ्या लोक समूहाला भटके असे म्हणतात".⁴

बाळकृष्ण रेणके यांच्या मते, "The term nomad is with reference to animal breeding, Nomads are animal breeders, and move with their animal in search of pasture"⁵

लक्ष्मण माने यांच्या मते, "इंग्रज सरकारने गुन्हेगार ठरवल्यामुळे ज्या समाजाला इतर समाजाच्या सामाजिक प्रवाहापासून अलग ठेवले त्या समाजाला विमुक्त जमाती असे म्हणतात. तर पिढ्यानुपिढ्या स्वतःचे घर व्यवसाय नसल्यामुळे अन्न व निवारा यांच्या शोधात सतत एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी फिरणाऱ्या समाजाला भटक्या जमाती असे म्हणतात"⁶

नरेंद्र गोपालराव, यांच्या मते "the term Nomadic groups should be applied to those Coultured or ethnic groups or large segments there of who are traditional Nomadic and bound to nomadism by their economic pattern rooted in their Coultured"⁹

रामनाथ चव्हाण यांच्या मते, "व्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेल्या आणि भिक्षा मागून किंवा काही पारंपरिक केलेच्या आधाराने स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जाती जमातीच्या नावाने जीवन जगताना आढळतो. अशा समूहाला भटके-विमुक्त म्हटले आहे."⁶

भटक्या विमुक्तांच्या संदर्भात अनेक विचारवंतांनी त्यांच्या व्यवसायाच्या स्वरूपानुसार पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केलेले आहे.

1. पशूपालक जमाती
2. शिकारी जमाती
3. कलावंत जमाती
4. भविष्य सांगणाऱ्या जमाती
5. मागत्या जमाती
6. शारीरिक कष्ट करणाऱ्या जमाती
7. व्यवसाय करणाऱ्या जमाती
8. देवाच्या नावाने जगणाऱ्या जमाती इ.

भटक्या विमुक्त जाती जमातींची व्याप्ती :

भारत हा जगातला एकमेव असा देश आहे जिथे अनेक धर्म आणि धर्मातील अनेक जाती जमाती पाहायला मिळतात या देशात प्रत्येक जाती जमातीमध्ये समूह, निसर्ग आणि प्रांतानुसार विविधता निर्माण झालेली आहे. विविधतेतून एकता हे भारतीय लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. हे जरी खरे असले तरी या देशाला आदिम संस्कृतीचा इतिहास लाभलेला आहे. आणि हा इतिहास घडविण्यात एतदेशीय, आदिवासी आणि भटक्या विमुक्त जमातींचा सर्वात महत्त्वाचा वाटा राहिलेला आहे. तरीही याच जमातींच्या वाट्याला सर्वात वाईट दिवस आले. प्राचीन काळात व्यापारासोबतच जंगलाच संरक्षण करणाऱ्या या जमातींनी कधी स्वप्नही बघितल नसेल की, आम्हाला या देशात गुन्हेगार, चोर, भामटे, उचले, समजल्या जाईल? या देशातल्या व्यवस्थेने भटक्यांना वर्णव्यवस्थेत तर स्थान दिलेच नाही. पण सदैव उपासमारी, गुन्हेगारी, आणि गावगाडा बाहेरच जीवन जगण्यास प्रवृत्त

केले. स्वातंत्र्य काय असतं? जगण्याचा हक्क काय व कसा असतो? याची परिभाषा सुद्धा ब्रिटिशांच्या क्रूर आणि अमानवी राजवटीने यांना कळू दिली नाही. इतकच नाही; तर भारत स्वातंत्र्यानंतरही या जमातींना पाच वर्षे स्वातंत्र्य मिळाले नाही. या जमातींनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शिवकाळात हेर खातं संभाळलं. “जगप्रसिद्ध अजिंठा-वेरूळ लेण्यांची शिल्पे कोरली, नद्या, धरणे बांधून देश सुजलाम सुफलाम केला. संरक्षणात या देशाची हत्यारे बनवली. या देशातल्या तेहतीस कोटी देवांना सगुण रूपे दिली. कनगी, टोपल्या, दुरडी, झाडू, दिले. बरची, भाला, ढाल, तलवार, खंजीर, इत्यादी अंगरक्षक शस्त्रे देऊन मोगलांना पाणी पाजले. या देशाची रेल्वे पट्टी तयार करून दिली. ग्रहपयोगी शेती उपयोगी वस्तू दिल्या मोठमोठ्या व गगनचुंबी इमारती बांधल्या. या सगळ्या इतिहासाचे साक्षीदार भटके-विमुक्त आहेत.”^९ इतकंच काय; तर या देशातील पशुपालनाचं काम प्राचीन काळापासून आजतागायत याच जमाती करताहेत. आणि हे सर्व दैनंदिन कामे करत असताना याच जमातींनी आपली व्याप्ती नैसर्गिक, व्यवसायिक आणि सांस्कृतिक वारसाने जोपासली आहे. त्यांच्या चालीरीती, रूढी, परंपरा, वेशभूषा, राहणीमान, सणसमारंभ, देवदेवता काही अनिष्ट रूढीने जातपंचायत, अंधश्रद्धेला सुद्धा ते मानतात पण आपल्या संस्कृतीची वेगळी ओळख या जमातींची आहे. निसर्गाशी घनिष्ट संबंध ठेवत निसर्गाचे रक्षण करत. आपला मुक्तिदाता, पालनकर्ता, म्हणून ते निसर्गालाच मानतात. भटक्या-विमुक्तांनी आपल्या अख्यायिकेतून लोकसाहित्य निर्माण केले. ज्याला साहित्यात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अस्सल निसर्ग निर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये या जमातींचा अत्यंत मोलाचा आणि खारीचा वाटा राहिलेला आहे. आपण राहतो त्या मातीशी यांनी कधी बेईमानी केली नाही. देशाच्या निर्मिती प्रक्रियेच्या सर्वच क्षेत्रात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे या जमातीचे योगदान खूप मोठे राहिलेले आहे. आणि आजही लोकजिवनाच्या अंतर आणि बाह्य सौंदर्याला पिढ्यानुपिढ्या जपण्याचं काम या जमाती करत आहेत.

भटक्या-विमुक्तांची गुप्त सांकेतिक भाषा:

भटक्या-विमुक्तांच्या व्याप्ती मध्ये आणखी एका महत्त्वपूर्ण गोष्टीची भर घालता येईल, ते म्हणजे या जमातींना बोलता येणारी सांकेतिक गुप्त बोलीभाषा इंग्रजीत या भाषेला ‘code language’ असे म्हणतात. तर गुप्त या शब्दासाठी ‘argot’ आणि ‘cant’ हे शब्द प्रयोग केलेले आहे ‘cant’ म्हणजे सांकेतिक भाषेत बोलणे असा अर्थ शब्दकोशात दिलेला आहे. प्रभाकर मांडे यांनी ‘सांकेतिक गुप्त भाषा : परंपरा व स्वरूप’ नावाचा ग्रंथ लिहिलेला आहे, त्यात या जमातींच्या गुप्त सांकेतिक भाषेची पार्श्वभूमी दिलेली आहे. सांकेतिक भाषेच्या संदर्भात “ ‘गुपझ’ या समाज शास्त्रज्ञाने त्यांना समाज गटाच्या सीमांचे रक्षण करणाऱ्या भिंती असे म्हटले आहे”^{१०} शिवकाळात रामोशी समाजाचे बहिर्जी नाईक हे अष्टप्रधान मंडळातील हेरखात्याचे प्रमुख होते. म्हणजे खऱ्या अर्थाने गुप्तहेर यंत्रणेचे कौशल्य हे भटक्या विमुक्त जाती जमातींमध्ये होते आणि आजही आहे. ते बोलत असलेल्या विविध बोली ह्या सुद्धा गुप्त बोलीच आहेत. पण त्यातल्या काही जमातींची बोली फक्त आणि फक्त त्यांनाच कळते.

उदारणार्थ बाजारातील दलालांची नंद भाषा, करपल्लवी भाषा, इ. अनेक भाषा आहेत. नंद भाषेतील अंकांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे दिलेले आहे;

केवली म्हणजे एक, आवरू – दोन, उधानू – तीन, पोळू – चार, मुळू – पाच, शैली - सहा, पवित्र - सात, मंगी - आठ, लेपनू - नऊ, अंगळ – दहा, इत्यादी अनेक प्रकारचे अंकांचे अर्थ दिलेले आहेत. विसोबा खेचर यांनी या भाषेच्या संदर्भात तेराव्या शतकात एक अभंग लिहिलेला आहे तो पुढील प्रमाणे;

“मुळू वदनाचा । उधानू नेत्रांचा ।

अंगळू हाताचा । स्वामी माझा ॥”

म्हणजे या भाषेचा वापर प्राचीन काळापासून होत होता. भारतात बोली आणि भाषांच्या निर्मितीत या जाती जमातींचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिलेले आहे. बोली भाषेला सक्षम बनविण्याचे काम या जमातींनी केले आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचलेल्या या भटक्या विमुक्तांची स्वरूप आणि व्याप्ती खूप मोठी आहे, हे आपल्या लक्षात येते.

निष्कर्ष आणि शिफारसी :

1. भटक्या विमुक्त जाती जमातींची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक परिस्थिती हलाकीची आहे. या सर्वांचा विकास होणे गरजेचे आहे.
2. या जमातींची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी प्राचीन तथा ऐतिहासिक आहे त्यामुळे त्यांचा सांस्कृतिक वारसा पुढे चालावा यासाठी शासनाने त्यांची दखल घेणे महत्त्वाचे वाटते.
3. भटक्या विमुक्त जमातींना आजही स्थिरत्व प्राप्त झालेले नाही त्यामुळे सरकारने त्यांच्यासाठी योजना काढून त्यांची भटकंती थांबविण्यासाठी मदत करावी.
4. या जमाती पारंपारिक व्यवसाय करतात, त्या व्यतिरिक्त नवीन उद्योगाचे प्रशिक्षण त्यांना देण्यात यावे.
5. या जमातींची स्वतंत्र बोली भाषा व सांकेतिक भाषा आहे, तिचे जतन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

1. चांदेकर चंद्रशेखर, सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते संत शिरोमणी, गुरु रविदास, समता प्रकाशन, प्रथमावृत्ती नागपुर, 1999 पृ. क्रमांक 17
2. काचोळे दा. धो / कुलकर्णी पी. के., भारतीय समाज व्यवस्था, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 1991 पृ. क्रमांक 180
3. मराठी विश्वकोश खंड 12 पृ. क्र.19
4. खरात शंकर, भटक्या-विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2003. पृ. क्रमांक 14
5. जाधव रमेश, भटक्या विमुक्तांचे परिप्रेक्ष्य हरनाई, प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, नांदेड, 2003 पृ. क्रमांक 12
6. माने लक्ष्मण, 'विमुक्तायन', 'महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती एक चिकित्सक अभ्यास' यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई, 1997, पृ. क्र. 130-132
7. मांडे प्रभाकर, गावगाड्याबाहेर, गोदावरी प्रकाशन, सु.आवृत्ती, अहमदनगर, 2017, पृ. क्रमांक 14
8. चव्हाण रामनाथ, जाती आणि जमाती, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 1989 पृ. क्रमांक 43
9. राठोड मोतीराज, नोटीफाईड ट्राईब्स, नोमॅडिक ट्राईब्स, प्रकाशक निर्माण संस्था, प्रथमावृत्ती, पुणे, 2015, पृ. क्रमांक 39
10. मांडे प्रभाकर, सांकेतिक आणि गुप्त भाषा: पंरपरा व स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, तृ. आ., औरंगाबाद, 2008, पृ. क्रमांक 74
11. मराठी, इंग्रजी शब्दकोश
12. कदम ना. धो., महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, दु. आ., २०१३, पृ. क्र.१९९.
13. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा.लि. दु. आ., पुणे, २०१६.